

Keszei András

Nép, etnikum, felekezet

A magyarországi zsidóság meghatározása a 19. század első felében

A magyarországi zsidóság történetében a 19. század eseményei különösen fontos szerepet játszottak. Ez volt az az időszak, amely elhozta számukra az egyenjogúságot és egyre szélesebb utat nyitott társadalmi integrációjuk előtt. A jogi keretek megváltozása a korábbi, hátrányos megkülönböztetés felszámolását jelentette. Az új törvények értelmében, II. József zsidórendeletének nyomában a 19. század 40-es éveitől a 90-es évek közepéig a (szabad királyi) városba költözés szabadsága, a polgári és politikai jogok megadása, végül pedig az izraelita vallás bevetté nyilvánítása teljesítette ki a jogi emancipáció folyamatát. A jogi helyzet és a hétköznapok gyakorlatát tükröző társadalmi viszonyok kettőssége, ami a „jogi burok lehántása” után az új előírások és a hagyományos gyakorlatok, gondolkodás és viselkedés között felfedezhető, az emancipáció társadalmi hátterének jelentőségére hívja fel a figyelmet.¹ Az integráció lehetősége leginkább ezen múltott, a régi, rendi világból örökölt beidegződések, struktúrák működésén, illetve változásán.

Az 1848 előtti társadalom zártabb csoportjaiban élő egyének számára az önmeghatározás alapvetően kollektív eredetű volt, az önkép és a másokról alkotott kép is elsősorban csoporttagként határozta meg az embert. A forradalom és a jobbgyfelszabadítás előtt sem mozdulatlan rendi társadalomban a mobilitás csoportból történő kilépést és csoportba való belépést jelentett, ami az egyén helyzetét is jelentős mértékben megváltoztathatta ugyan, de csak egy közösség tagjaként.² A csoportkötelékek átalakulása elvileg a polgárosodás és a nemzetné válás alapfeltétele volt, ami nélkül az újfajta kötelékek valójában nem is alakulhattak ki. A társadalmi változás tükröződhet a törvények változásában, ahogy a jogi keretek átalakulása is képes változást előidézni. A városba költözés, a politikai jogok gyakorlásának lehetősége nyilván kézzelfogható következményekkel jár az emberek életére, és ezt talán a társadalom is egyre inkább elfogadhatná. A valóság, lakhelytől, gazdasági és társadalmi erőviszonyoktól, előzményektől függően azonban minden bizonnyal összetettebb. Az alábbiakban a 19. század első felére összpontosítva azt szeretném megmutatni, hogy egy felekezeti-etnikai csoport meghatározását milyen tényezők, intézmények, kölcsönhatások alakították, tették dinamikus folyamattá, melynek során a társadalom tagjai és csoportjai

¹ A jogi burok lehántása és a társadalmi valóság kibontása az utókor fontos feladata (Kövéér 1998: 93–94). Minél messzebb vagyunk egy történelmi korszaktól, a törvények mögött rejtőző társadalmi valóság rekonstruálása annál fontosabb és nagyobb kihívás.

² A rendi társadalom mobilitására mint csoportok közötti mozgásra vonatkozóan: Tóth 1996: 145–149.

a külső hatások, „meghatározások” eredményéhez alkalmazkodva önmeghatározással, illetve ennek módosításával válaszolnak a kihívásokra.³

AZ IDENTITÁS ZAVARBA EJTŐ KÉPLÉKENYSÉGE

Az identitás fogalmát és az általa megragadni kívánt tartalmat gyakran heves viták kísérik. Azonosságként meghatározva óhatatlanul a változatlanúság társulna hozzá, ami a maga teljességében ugyanolyan nehezen tartható elképzelés, mint szüntelen változása és az ebből fakadó határtalan képlékenysége.⁴ Az identitás meghatározásának és kezelésének egyik végpontját az esszencialista felfogásban jelölhetjük ki, amely szerint az ember lényegi azonossága egy belső, változatlan, a gondolkodást, viselkedést, hajlamokat alakító maghoz köthető. Ez, noha szervi megfelelőjét nem találjuk, olyan, mintha egy állandó tárgyszerű létező volna. A másik véglet szerint az identitás rugalmas, akár folyamatosan változó önmeghatározás eredménye is lehet. Ha az azonosságot inkább egy éppen aktuális folyamat eredményének tekintjük, akkor az azonosulás dimenziója felé tolva az értelmezést, részben elkerülhetjük a két szélsőség formájában jelentkező csapdát. Ebben az esetben az identitás ugyan konstrukció eredménye lesz, de nem feltétlenül tetszőlegesen alakítható, divathullámoknak megfelelően felölthető vagy levethető ruhaként kell elképzelnünk. Azonosulni tartósabban, mélyebben vagy felszínesebben is lehet. Az első esetben az eredmény akár „esszenciális” módon, változatlan lényegként működő dologként is felfogható, míg a felszínes, ideiglenes azonosulás a másik véglet lehetőségére figyelmeztet.

A modernitás változékony világában az identitás sem marad érintetlen, a 19. századi folyamatok megrendítették, majd korunkban egyre inkább képlékenyvé tették az identitást.⁵ A társadalom átalakulása a régi megszokott csoportok és életkeretek széthullását, illetve az identitás hagyományos lehorgonyzására kevésbé alkalmas új formációk megjelenését idézte elő.⁶ Az önmeghatározás mentális és fizikai kereteinek megváltozását és ennek következményeit szemlélteti Európa-szerte a 19. században felgyorsuló urbanizáció, az új keretek közé érkező bevándorlók tömegeinek alkalmazkodási kényszerével és változó önmeghatározásával. A parasztság városi munkássá lényegülése, ami nálunk egy ideig nem feltétlenül jelentett radikális szakítást a múlttal, az átalakulás egyik tipikus, világszerte ismert formája.

³ Az identitás és a csoport kívülről és belülről történő, változó meghatározására vonatkozóan történeti-szociológiai szempontból, valamint a magyarországi zsidóság 19. és 20. századi történetére alkalmazva az elméleti keretek: Karády 2000, 2001.

⁴ Az identitás fogalmának két véglet közötti mozgásáról és az azonosulás folyamatának hangsúlyozásáról: Brubaker–Cooper 2000: 1; az esszencialista felfogás veszélyei mellett a képlékenység határaitól: Calhoun 2003: 549.

⁵ Pataki 2001.

⁶ Berman 1988 [1982]; Connerton 2009.

Az ember önmagáról alkotott képe és annak állandósága szorosan összefügg az őt körülvevő világgal és annak változásával. Ezt a rugalmasságot az önmeghatározás sokszor megengedi, néha azonban nem. Az eszköz, ami ezt a képlékenységet lehetővé teszi, a nyelv, illetve az a tény, hogy az identitás lényegét, ebben az esetben tartalmát és formáját tekintve, egy elbeszélte történet.⁷ A narratív identitás fogalma értelmében az önazonosság az éppen előadott történetnek felel meg. A történet bizonyos elemei a múlthoz kötődnek, mások inkább az aktuális helyzetet tükrözik. Az én változó perspektívája, önértékelése és céljai a múlt felidézését is befolyásolják, életünk során változó helyekről és helyzetekből tekintünk vissza múltunkra, és ez az előadott narratív identitáskonstrukciókat is változtatossá teszi.⁸ A különböző életkorokban vagy történelmi időszakokban megfogalmazott önértékelések a tudatos torzítás szándéka nélkül is eltérésekhez vezethetnek, ami a perspektíva és vele az önkép megváltozását tükrözi. A múlt átértékelése természetesen felveti a személyes múlt hitelességének kérdését is. Melyik pillanatban és miért tekinthető egyszer inkább, máskor kevésbé annak? A hitelesség ebben az esetben a személyes sors körülményeinek, „igazságának” perspektívájából ítéltető meg leginkább. A hangsúly ezzel a társadalmi környezet és a történelem változásaira helyezhető. Vajon a 19. és a 20. század nagy vízvonalasítottai mennyire befolyásolták a perspektíva megváltozását és járultak hozzá a személyes múlt átírásához? A szabadságharc bukásától a jobbágyfelszabadításon keresztül a gyáripar megszületéséig és a kivándorlásig, valamint az első világháború elvesztésétől a forradalmakon és ellenforradalmon keresztül a második világháborúig, majd a diktatúra sztálini, 1956 után kádári változatáig számos esemény befolyásolhatta visszamenőleg az önértékelést. A történelem sodrában ez szükségszerűnek is mondható.

VISZONYÍTÁSI PONTOK, NARRATÍV ÖNTÖFORMA

Az identitást az önéletrajzi emlékezet narratívái táplálják. A múlt bizonyos eseményei azért kerülnek elő újra és újra a visszaemlékezések során, ha idővel változó hangsúllyal vagy szerepben is, mert valamilyen módon fontosak az egyén számára, pontosabban az aktuális önmeghatározás szempontjából. Az identitás nem lehet teljesen változatlan, mert akkor az ember képtelen volna alkalmazkodni a változásokhoz, amelyeket néha feltétlenül szükségesnek tart.⁹ Az egyéni változatok felett csoportszintű kereteket is találhatunk az identitás számára a narratív megközelítés alapján. A nagy közös történetek, amelyek a múlt eseményeinek bemutatásában a közös érintettség alapján jelölik ki a csoport és tagjai helyét térben és időben, viszonyítási alapként is szolgálnak az egyéni önértelmezés

⁷ A narratív identitáskonceptióról, amely *idem* és *ipse* között biztosítja az állandó kapcsolatot a változó időben: Ricœur 2004 [2000]: 84–85.

⁸ Halbwachs 1994 [1925].

⁹ Ricœur 2004 [2000]: 84–85.

számára.¹⁰ A fentiek alapján adódik a kérdés, hogy az identitás szempontjából vajon a változékonyság, a képlékenység-e a fontosabb, vagy az állandóság. Ha az azonosságot egy időben alakuló, de állandó elemekkel is jellemezhető történeti képződményként fogjuk fel, akkor a két tényező viszonya lesz a legfontosabb szempont. Az önkép változását a külső tényezők (elvárások, előírások, az életforma átalakulása) hatásához kapcsolhatjuk, ahogy ezt, részben a két tényező dinamikus viszonyát is érintve, Hanák Péter tette a *Másokról alkotott kép* című, szociálpszichológiai elemzést alkalmazó tanulmányában.¹¹ Az önmagunkról és a másokról kialakított sztereotípiák szerepének jelentőségéről szólva fontos megjegyezni, hogy ezek a tudás szervezésének fontos, olykor egyedüli eszközei. A közhelyek láthatóan előszeretettel „tapadnak” népcsoportokhoz, bizonyos jegyeket felnagyítva vagy egyenesen kizárólagossá téve, egyben elősegítve az etnikai hovatarozás következményeit leegyszerűsítő, néhány látványos vagy ekként megjelenített vonás esszencialista felfogását. Az auto- és a heterosztereotípiák, noha olykor nagyon tartósak is lehetnek, azért mégsem teljesen változatlanok.

A másokról alkotott kép szociálpszichológiai funkcióit elemezve a 19. századi Magyarországon élő zsidók és németek kapcsán Hanák Péter a mi csoportunk (*ingroup*) és mások csoportja(i) (*outgroup*) egymást szükségszerűen feltételező voltára is figyelmeztet, aminek a nemzetek és a nemzetállamok születésének idején, a 18. század végétől különös jelentősége lesz. Az etnikai – némileg leegyszerűsítve a kérdést, nevezhetjük ezt a nyelv és az egyébként ennek közösségtől függetlenül rendkívül változatos anyagi és szellemi kultúra szerepét hangsúlyozva népinek is – alapokon szerveződő csoportok létéhez feltétlenül szükséges ezek határainak kijelölése, ami kézenfekvő módon más csoportokhoz képest, többnyire azokkal szemben történik meg.¹² A narratív azonosság koncepciója és a sztereotípiák működése annak hangsúlyozásával is összekapcsolható, hogy ezek valójában a társadalom tagjai számára jól ismert történetekből bontakoznak ki. Ezen a ponton érdemes utalni a narratív megismerésmód jelentőségére, ami az emberek közötti bonyodalmak megismerésére és megoldására is lehetőséget nyújt.¹³ A tapasztalat és értelmezése e szerint mélyen beágyazódik a történetekbe, amelyek jelentéssel, azaz értelemmel ruházzák fel az eseményeket. A változó történelmi keretek között a különböző társadalmi csoportok önmagukról és egymásról alkotott képe is változik, amit a narratív forma képlékenysége tesz lehetővé. Az állandóság vagy ismétlődés és a változás kapcsolata tulajdonképpen a különböző csoportok és intézmények egymáshoz fűződő viszonyából következik. Egymástól térben is távolabb élő, elszigetelt, hosszabb időn át változatlan életmódot folytató csoportokat kevesebb külső hatás ér, ezért esetükben az állandóság inkább lehet jellemző. Az iparosodás előtti agrártársadalmak nagy, látszó-

¹⁰ Somers 1994: 605–606.

¹¹ Hanák 1988.

¹² A népi alapokról ebben az értelemben: Szabó 1990 [1941], az etnicitásról: Hutchinson–Smith (szerk.) 1996.

¹³ Bruner 2001.

lag mozdulatlan „tömbje” juthat eszünkbe, amelynek elhelyezkedéséből következően voltak zártabb vagy nyitottabb csoportjai. Ezek az őket érő hatások iránya, ereje és gyakorisága szerint válaszolhattak az őket érő kihívásokra. A 19. századi nemzeti mozgalmak, a nemzetek születése, átfogó jellegéből adódóan, rendkívül fontos hatást gyakorolt az önkép alakulására a mi és a mások csoportjának alakításán keresztül.¹⁴ A változások értékeléséhez hozzátartozik, hogy a hatások nem minden esetben járnak gyökeres átalakulással. A történelem során ezek a hagyományosnak vélt identitás megerősítését, a változatlan hangúlyozását is előidézhetik.¹⁵ Az identitás a változó történelmi keretek között egy folyamatos válaszadás eredményének tekinthető. A válasz eredménye mindig az előzmények és az adott helyzet összefüggésében értelmezendő.

AZ ÁLLANDÓSÁG FORRÁSA

A zsidóságot szokás az emlékezet népének is nevezni, a szentírásban ismétlődő parancs és az ebből fakadó gyakorlat miatt.¹⁶ Az emlékezetet úgy is meghatározhatjuk, mint identításvonatkozású tudást, amely önmagunkra, történetünkre, azaz saját diakrón identitásunkra vonatkozik, akár egyénként, akár egy csoport tagjaként tekintünk magunkra.¹⁷ Identitás és emlékezet összefüggéseiről szólva fontos kiemelni, hogy kölcsönösen feltételezik egymást: emlékek nélkül, ahogy erről a súlyos amnéziás esetek is árulkodnak, csak azonosságunk szűkebb értelemben vett alapelemei maradnak meg, felismerjük magunkat (a név és a külső alapján), de egyéni sorsunk részletei nélkül.¹⁸ A múltra vonatkozó tudás elvesztése az identitás elvesztésével jár. Nem tudjuk, kik vagyunk, hova tartozunk, mit kell tennünk bizonyos helyzetekben.¹⁹ A kollektív identitás, amelyet itt a fentiek alapján a csoporthoz való tartozásból eredő identításvonatkozású tudásként értelmezünk, a közös történetek egyéni „elsajátításából” fakad.

A zsidók számára ezt nagyrészt a vallás alapozza meg, amely az egyéb, népek feletti vallásoktól eltérően szorosan összefonódik a kiválasztott nép történetével. Felekezet és etnikum kapcsolata a bibliai történetekbe ágyazódva marad fenn, illetve a rituális naptár és az istentiszteletek rendje szerint rendszeresen ismételt megemlékezések segítségével. A kommemoratív ceremóniák hatékonyságát a hit

¹⁴ Például az egyenlőtlen elmagyarosodás folyamatára vonatkozóan: Karády 1990.

¹⁵ Assmann 2010: 133. A zsidóság konzervatív csoportjai is így válaszoltak a kihívásokra a 18. század közepétől (Katz 1995a: 149, 165–167; Komoróczy 2012: 991–1004).

¹⁶ Jerushalmi (2000) könyvének címe, a *Záchor* is erre utal. Ugyanígy működik az „el ne feledkezz!” felszólítás is: „Vigyázz magadra, hogy el ne felejtkezzél az Úrról, a te Istenedről, meg nem tartván az ő parancsolatait, végzéseit, rendelkezéseit [...]. Fel ne fuvalkodjék akkor a te szíved, és el ne felejtkezzél az Úrról, a te Istenedről, aki kihozott téged Egyiptom földjéről, a szolgaságnak házából” (Deuteronomium, nyolcadik fejezet, idézi Jerushalmi 2000: 112).

¹⁷ Assmann 2010: 122–123.

¹⁸ Részletesebben: Keszei 2015: 75–78.

¹⁹ Schacter 1998: 187–223, Draaisma 2014: 75–97.

és az ebből származó csoporttudat tükrözi.²⁰ A zsidó vallás, történelem és emlékezet összefonódása egy rendkívül tartós kollektív identitást eredményez, ami az ókortól napjainkig töretlenül működik, bár nyilvánvalóan nem változatlan formában.²¹ A nép történetére a vallás hagyományos eszközeivel emlékező közösség identitása az emlékezet révén lesz tartós, és alakítja ki azt a sajátos látószöveget, melyből a saját múlt eseményei jelentésre tesznek szert. Ez a perspektíva a múltat a csoport történetét kísérő jó vagy balszerencsével való érzelmi azonosulás alapján szűkíti le és teszi „fogyaszthatóvá” az egyén számára. A modern történetírástól megkövetelt objektivitást ebben az esetben kizárja az azonosulás elsődlegessége. A pártatlan, minden féltől egyenlő távolságot tartó beszámoló a csoport emlékezetében szükségszerűen felveszi a „mi” perspektíváját, és ennek alapján azonosul a múlt eseményeivel, osztja annak szereplőit ellenségekre és barátokra. Az emlékek és az érzelmek összekapcsolódásával a közös öröm vagy gyász ereje összeköti az egyéni emlékezőket, közösséget kovácsolva belőlük a múlthoz fűződő azonos viszony alapján.

Az egyén, Halbwachs radikális szociológiai szemlélete értelmében, csak társadalmi lényként képes emlékezni.²² Innen származnak az emlékezés eszközei és az emlékek hordozói, a nyelv és a különböző jelképek, valamint az emlékezetes élmények forrásaként a társas viszonyok is. Az egyéni szintet övező társadalmi keretek történelmi képződmények, amelyek a történelem részesévé teszik az egyént. A társadalmak a történelem során mintegy beleírják magukat a térbe, olvashatóvá téve a tulajdonviszonyok, a társadalmi hierarchia, struktúra helyekhez fűződő jelentéseit.²³ Az emlékezet helyekhez kötődő működése tartósságot kölcsönöz a társadalmi csoportnak a természeti képződmények és az épített környezet maradandóságán keresztül. A csoport léte és térbeli keretei, mondjuk egy nép és hazája esetében a közös emlékezeti kultúra fennmaradásának két legfontosabb záloga. Ha széthullik a csoport, akkor elveszik az emléket rendszeresen felidézve fenntartó kommunikatív közeg, és a közös múlt a felidézés híján lassan feledésbe merül. Ha a csoport megmarad, de hazája, amelyet történelme során olvasható térbe kihelyezett jelentésekkel ruházott fel, elveszik, akkor a rendszeres felidézés lehetősége megmarad, de csak a valódi helyekhez rögzített események által kijelölt haza emlékezetben tartásával. E nélkül a csoportot meghatározó történelmi emlékek valódisága kérdőjeleződik meg: a nem létező helyeken zajló események kevésbé hihetőek. A haza fogalmának megtartása tehát fontos a valódi történelmi emlékekből építkező csoporttudat számára, valahova rögzíteni kell az emlékeket.

A zsidóság a diaszpóralét viszontagságai között az emlékezés parancsát és a felejtés tilalmát elrendelő vallás megtartásával hatékonyan őrizte meg az ókori

²⁰ Ezekről, valamint a vallás és a saját történelem összefonódásáról a rituális megemlékezések során: Connerton 1989.

²¹ Katz 1995a: 7–13; Yerushalmi 2000; Komoróczy 2012: 1004.

²² Halbwachs 1994 [1925].

²³ Halbwachs 1997 [1950]: 232.

haza képzetét, amely a majdani visszatérés reményében segített átvészelni a megpróbáltatásokat. A felejtés tiltása a kötelező emlékezést szolgálja, ami a közös történelem részesévé téve újra és újra visszarepíti az emlékezőt a múltba. A felejtés az Ószövetség alapján a zsidók szemében egyenesen bűn, amelynek súlya a szétszórattatásban az őket fenyegető veszélyek és a haza hiánya miatt csak növekszik.²⁴ A zsidóság emlékezetének élő kommunikatív közegét a különböző országokban elszigetelten élő közösségeik biztosították, tartalmát pedig az örökségként kapott, illetve különös gonddal ápolt és továbbadott kulturális emlékezet őrizte meg.²⁵ A hagyományos intézmények, rítusok működését a szentírás szövege és a köré szerveződő írott értelmezések alapozták meg. Az írott szónál, amelyet időről időre felidéznek, nincs hatékonyabb őrzője a múltnak, a zsidóság esetében a vallásnak és a nép történetének együtt. Története és adottságai alapján vallási közösségként szerveződő etnikumként határozhatjuk meg e népet. A meghatározás azonban nem számol azzal a társadalmi dinamikával, amely a 18. század közepétől kibontakozva jelentős kihívások elé állítja a társadalmakat. A zsidó identitás hagyományos, a *Záchor!* parancsával a múlthoz kötődő („múltba néző”) formája óhatatlanul szembekerült a felvilágosodás eszméi által hirdetett haladásal, ami épp a múlttal való szakítást és az előretekintést hangsúlyozta.²⁶

AZ ÚJ IDŐK ÉS A DINAMIKUS NOMINALIZMUS HASZNA

A 18. század második felében kibontakozó *haszkala*, a felvilágosodás zsidó változata, a Berlinben élő Moses Mendelssohn munkásságával vette kezdetét. Mendelssohn német nyelvre fordította a Tórát, és a zsidók polgárosodásának, azaz egy korszerűbb műveltség elsajátításával a többségi társadalomhoz való közeledésének híve volt.²⁷ A vallás kérdésében – noha keresztény kortársai többször is megkeresték, hogy szakítson a zsidó felekezettel – a polgárosodás, a közeledés Mendelssohn számára nem jelentett szükségszerűen távolodást a judaizmustól. Úgy vélte, hogy a zsidó vallás, a lényegét érintő változtatások nélkül, korszerűbb formában, akár német nyelven is elfogadtatható a porosz társadalommal. Ez keresztény kortársai többsége és a konzervatívabb zsidóság számára egyaránt elfogadhatatlan megoldásnak tűnt.

A hagyományos, felvilágosodás előtti szemlélet vallási alapon a zsidóságot a kereszténységgel összeegyeztethetetlennek tartotta, ami az állam és az egyház szétválasztásáig nagyjából kijelölte az izraelita felekezet helyét az egyes társadalmakban. Ezekben a zsidók felekezetként nem integrálódhattak teljesen, csak állampolgárokként. A zsidóság konzervatív képviselői más okból, de szintén elutasították a közeledés lehetőségét. Ők a leginkább attól tartottak, hogy

²⁴ Yerushalmi 2000: 112.

²⁵ Assmann 2004 [1999]: 66–102, 193–223.

²⁶ Katz 1995a: 72.

²⁷ Katz 1995a: 63–86.

a hagyománynak a lényegét látszólag nem érintő megváltoztatása is veszélyes a zsidóság jövőjére nézve. A német nyelv térnyerése, az új típusú, korszerűbb oktatást nyújtó iskolák felállítása, a zsidók polgárosulása egyre inkább eltávolította volna a zsidóságot eredeti szokásaitól, múltjától, kultúrájától, amelyek változatlan formában képesek csak megőrizni a népet a jövőnek. Az orgona és a kórus bevezetése a 18. század végétől egyes zsinagógákban számukra nem pusztán a liturgia korszerűsítését jelentette, hanem a keresztény szokások térnyerését, következésképpen a hagyomány megsértését. A hagyomány természetesen az ókortól kezdve sem volt változatlan, csak egy későbbi fejleményt idézve: a jiddis nyelv, a héber és a német keveredése, amit hagyományosként óvtak volna, maga is a változás eredménye.

Az újítók, közeledni vágyók és a konzervatívok társadalomtörténeti hátterét vizsgálva látható, hogy a tehetősebb kereskedők, az elismert értelmiségiek, a befolyásos udvari zsidók (bár ők voltak a legkevesebben), azok, akik hivatásuk és életmódjuk folytán eleve közelebb kerültek a többségi társadalom középső és felsőbb rétegeihez, nyitottabbak voltak.²⁸ Az elszigeteltebb, inkább magukba zárkózó, elsősorban falvakban, kisebb vidéki városokban élő közösségek zártabbak, az újításokra is kevésbé fogékonyak. Volt azonban még egy tényező, amelynek szerepe a zsidó közösségek/községek életében rendkívül fontos: a rabbi személye. A vallási vezető útmutatása, magyarázatai nemegyszer közösségformáló erővel bírtak, noha az is előfordult, hogy a közösség és például az újításra hajlamos rabbi nem találták meg a közös hangot. A jelentős vallási tekintélyek híre országhatárokon átlépve szerzett ismertséget egy-egy kiemelkedő személyiségnek, tanítónak.²⁹ A belső viták és egyéb fejlemények folytán a zsidóság a 18. század végére nem tekinthető egységesnek, a korábbi különbségeket (szefárd/askenázi) a modernizációs hatásokra adott válaszok nyomán kirajzolódó új vagy megerősödő hagyományos önértelmezések egészítik ki és részben írják felül. A magyarországi zsidóság a 19. század első felében az újítók és a konzervatívok mellett a lengyel területről érkező haszidizmus misztikus irányzatát is felöleli, az igazi törésvonal azonban a felvilágosodás ésszerűségét elfogadó újítók és a többiek között húzódik.³⁰

A fentiek alapján a különböző zsidó csoportokat részben a judaizmus mint hivatkozási alap köti össze, de egészen eltérő értelmezésekkel és az ezekből fakadó következményekkel. Ha az önértelmezés változása különböző változatokat teremt, és ez jórészt a külső hatásokra adott válaszok eredménye, akkor a zsidóságot nem tekinthetjük egységes csoportnak, mi több, azt is nehéz megmondani, mi is a zsidóság valójában. A kérdés eldöntéséhez a dinamikus nominalizmus

²⁸ Katz 1995a: 116; Karády 2000: 30–32; Komoróczy 2012: 963.

²⁹ Magyarországon a 19. század első felében a konzervatív pozsonyi Szófér Mózes és az új irányzat képviselőjeként Löw Lipót, nagykanizsai, pápai, majd szegedi rabbi a legismertebbek közé tartoztak (Komoróczy 2012: 991–1004, 1069–1077).

³⁰ A magyarországi irányzatokra és elhelyezkedésükre, valamint a modernizációs kihívásokra adott különböző válaszokra vonatkozóan: Komoróczy 2012: 844, 866.

irányzatát hívjuk segítségül.³¹ Ian Hacking az 1980-as évek közepétől több írásában is foglalkozott a természetes fajták (natural kinds) mellett az ember alkotta fajtákkal (human kinds).³² John Stuart Mill 1843-as munkája nyomán a „valódi fajtákról”, amelyekkel később „természetes fajtákként” találkozunk a filozófiában, mint lényeges közös vonások alapján meghatározható kategóriákról beszélhetünk, Mill szerint például a lovakról és a foszforról.³³ Hogy ezek történetesen fehérek, az nem lényeges tulajdonságuk, a színváltozatok a lovak és a foszfor esetében sem jelentenek nagy különbséget. Ezzel szemben az emberi rasszok nem természetes fajták, mert a különbség a formák, külsőségek szintjén ragadható meg, a színekhez hasonlóan. Ennek ellenére az ember alkotta kategóriák, ha Millt követve nem is természetes alapon, de időnként rendkívül jelentős következményekkel járó besoroláshoz vezetnek. Ez a felismerés indította Hackingot Nietzsche és Foucault nyomdokain arra, hogy behatóbban foglalkozzon az „emberi fajták” keletkezésével, változásával és társadalomra gyakorolt hatásával.³⁴ A rasszokhoz hasonlóan az etnikumok is idetartoznak, ezek sem természetes képződmények, noha „primordiális” felfogásuk szerint mindig is léteztek.³⁵ Valójában jórészt ezek is a besorolás, osztályozás, illetve ezek változásának eredményei, tehát egyik etnikum sem tekinthető állandó kategóriának. A név alapján meghatározható egység – innen a nominalizmus elnevezés - mint társadalmi konstrukció, különböző szereplők és intézmények összetett kölcsönhatásának eredményeként jelenik meg a kortársak számára. Természetesen nem elegendő pusztán megnevezni valamit ahhoz, hogy életre keljen, egyéb mechanizmusok működését is figyelembe kell vennünk, hogy a különböző névvel illetett társadalmi egységeket jobban megértsük. Hacking modellje a következő tényezők kölcsönhatását emeli ki:

1. *Osztályozás, besorolás*, melynek során megnevezik a csoportot. Az elképzelés, mely szerint az emberek természetes módon etnikumokra, nemzetekre oszthatók, a nemzetállamok kialakulásával vált uralkodóvá, jöllehet az etnikai különbségek az ókor óta ismertek voltak.³⁶
2. *Az egyének, emberek*, akiket besorolnak, különbözőek lehetnek szokásaik, az általuk alkotott társadalmi csoport zártsága alapján. A birodalmak hatalmi logikája általában nem törődik a részletekkel, lehetőség szerint igyekszik kikerekíteni a besoroltak körét, akik idővel kénytelenek alkalmazkodni ennek következményeihez, és legalább részben önmeghatározásuk részévé tenni az osztályozást.

³¹ Hacking 2007.

³² Hacking 1995, 2002 [1986].

³³ Hacking 2007: 313–314.

³⁴ Hacking 2007: 294–295.

³⁵ Smith 2004: 204–205.

³⁶ Hacking 2007: 289. A perzsák által meghódított népeket a hatalom számára részben az adóztatás, igazgatás érdekeit is szem előtt tartó osztályozás teremti meg.

3. A különböző állami *intézmények*, például az igazgatás, adóztatás során eljárva megszilárdítják a besorolás tényét.
4. A besoroltakra vonatkozó *tudás* a társadalomban. A megnevezett csoporttal kapcsolatos uralkodó vélemények, sztereotípiák megléte.
5. A véleményformáló *szakértők* – a tudomány, politika, a művészetek vagy az egyházak részéről – jelentős mértékben hozzájárulnak a tudás ki-, illetve átalakításához. A két utolsó pont jelentősége nyilvánvaló, ha a besoroltaknak a rájuk vonatkozó általánosító véleményekhez való viszonyát vizsgáljuk. A negatív vélemény elleni küzdelem vagy a pozitívna való megfelelés igénye egyaránt következhet ebből.

A fentiek minden esetben kiegészülnek egy visszacsatolási szakasszal (*looping effect*), ami az érintettek egyéni és csoportos válaszait tartalmazza, általában azzal a céllal, hogy az adminisztratív besorolást és az ezt kísérő általános vélekedéseket, ha ezek kedvezőtlenek volnának, javítsa, ha pedig kedvezőek, megerősítse. Az így létrejövő és változó társadalmi csoportok afféle mozgó célpontként írhatóak le a modell segítségével, ami a történeti elemzésekből sokszor hiányolt dinamika szempontjából kifejezetten kedvező lehetőségnek tűnik. A fentieket szem előtt tartva és a magyarországi zsidóság külső erőktől és belső küzdelmekről befolyásolt önmeghatározására alkalmazva, tekintsük át vázlatosan helyzetük alakulását a 18. század utolsó harmadától 1848-ig.

A MAGYARORSZÁGI ZSIDÓK HELYZETE A 18. SZÁZAD VÉGÉTŐL 1848-IG

II. József még 1781 májusában, a türelmi rendelet kiadása előtt rendezni kívánta a magyarországi zsidóság helyzetét: „Hogy az ország nagyobb hasznára váljék, mint eddig volt korlátolt kereskedése és fölvilágosodása miatt”.³⁷ A rendelet értelmében a zsidók beköltözhetnek a városokba, foglalkozhatnak földműveléssel, kézműiparral, bérelhetnek földbirtokot és korlátozás nélkül látogathatják a nyilvános iskolákat, illetve maguk is állíthatnak iskolákat. A zsidók beilleszkedésének előmozdítására a héber nyelvet csak az istentiszteletek során használhatják, egyébként az ország nyelvét használják.³⁸ A kancellária javaslatára a fentieket még azzal is megtoldották volna, hogy eltiltják őket a szakállviseléstől és az előkelőbbeknek engedélyezik a kardviselést – ám ezek az érintettek heves ellenállása következtében nem valósultak meg. A rendeletet csak két évvel később tették közzé, amit a beköltözés engedélyezése miatt a városok nem kevés ellenérzéssel

³⁷ Idézi: Venetianer 1986: 76. A téma részletesebb (és általában a magyarországi zsidók történetének legalaposabb) feldolgozása: Komoróczy 2012. A „bürgerliche Verbesserung” eszméjéről és az európai zsidók helyzetének javulásáról: Katz 1995a: 65–75.

³⁸ II. József elképzeléseire vonatkozóan érdemes idézni egy leveléből: „a szélesebb körű kereset és karjaik hasznosítása, a gyűlöletes korlátozó törvények és megvetést keltő jelvények eltörlése elő fogja segíteni sajátos előítéleteik kiirtását, úgy hogy az állam hasznos polgáiraivá lesznek” (Márczi 1885: II. 273).

fogadtak. A türelmi politika jegyében fogant intézkedések alapján 1782-ben az akkor még Budán működő egyetemen orvosi diplomát szerezhetett az itt tanuló zsidók közül elsőként Oesterreicher József Manes, igaz, még külön királyi engedéllyel.³⁹ A rendezést megelőző időszakban a zsidóktól különféle jogcímenek szerzett adók (türelmi adó, Schutzgeld) helyzetük biztosítását eredményezte, amit a későbbiekben a rendi társadalom „polgárosodásának” előrehaladása közben egyre inkább sikerült a hátrányos megkülönböztetések felszámolásával, a törvény erejével is alátámasztani. A türelmi adó elnevezést 1785-ben kamerális taksára változtatták, amit a zsidóknak ettől függetlenül továbbra is a pusztá megtűrésért kellett fizetniük. Ez összegét tekintve nem volt jelentéktelen, az 1780-as évek közepén valamivel több mint 80 ezer forint, így a kincstár sem egykönnyen mondott le róla.⁴⁰ A 19. század első felében aztán sikerült ettől a kötelezettségtől egyszer s mindenkorra megszabadulni: miután beszédese nem volt túl hatékony, vagy egész egyszerűen elmaradt, tetemes hátralékok halmozódtak fel, s végül a hazai zsidóság többszöri kérésére az uralkodó 1846-ban eltörölte a türelmi adót. A hátralékot azonban (1828-tól mintegy 2,5 millió forintot), ha kedvezményekkel is, de törleszteni kellett (végül 1,2 millió forintot).⁴¹

A 18. század első felében a fennhatóságtól függően különböző jogállású zsidó csoportokat találunk a birodalomban. A legnagyobb szabadságot, sőt befolyást az udvari politikára az udvari zsidók tudhatták magukénak, akik a hatóságok védelmében még a szabad királyi városokban is kereskedhettek, ezenkívül leginkább szállítással, pénzügyletekkel foglalkoztak. Jogi helyzetüket személyre szóló kiváltságlevelék biztosították.⁴² Külön csoportot alkottak a földesúri birtokon élő zsidók, akik családonként, főúri birtokra történő befogadás esetén többnyire zsidó községenként fizették az oltalomdíjat (Schutzgeld) a letelepedés fejében. Szerepük itt elsősorban a birtok gazdasági életével kapcsolatos: a terményértékesítés megszervezése és a földesúri haszonvételek bérlése kínálkozott megélhetési forrásként. Utolsó sajátos jogállású csoportjuk a városban élőké volt, amely a szabad letelepedést biztosító rendelet folytán hirtelen megnő, majd a városokkal folytatott fél évszázados küzdelem és fokozatos gyarapodás után a szabad letelepedést immár (a bányavárosok kivételével) csaknem maradéktalanul biztosító 1840-es törvénynek köszönhetően a legjelentősebb lesz. A különböző jogállású városok közül a leginkább a számottevőbb kézműipari és kereskedelmi tevékenységgel jellemezhető szabad királyi városok húzódoztak a zsidók befogadásától, akikben általában (sokan közülük kereskedők lévén) a nemkívánatos versenytársat látták.⁴³ A jozefinizmust követő visszarendeződés részeként a szabad királyi

³⁹ Venetianer 1986: 79. Az engedély szerint „az orvos-doktorság nem katolikusoknak is azon módon valamint a katolikusoknak megadassék”.

⁴⁰ Gyurgyák 2001: 39.

⁴¹ Gyurgyák 2001: 47.

⁴² A zsidók különböző jogállásáról: Gyurgyák 2001: 31–35.

⁴³ A budai polgárok véleményét idézi Virág 1935: 61: „Mi a zsidóságot nemcsak hogy soha nem akartuk tűrni, hanem a keresztény nép ellen támasztott botrányai és a polgárok keresetének megrontása miatt mindenáron száműzni igyekeztünk őket.”

városok sikerrel korlátozhatták ismét a falaik között megtelepedő zsidóság számát. Az 1790/91. évi országgyűlés visszamenőlegesen az 1790. január 1-jei állapotok visszaállításáról rendelkezett, ami a későbbi letelepedők helyzetét jócskán megnehezítette. Ettől kezdve a városi hatóságok letelepedést korlátozó politikájának érvényesítését a törvény kijátszásán túl a kormányhatóságok (Helytartótanács) segítségével lehetett megakadályozni. Ez, ahogy a pesti zsidóság esetében is, nem mindig sikerült, de alapjában véve mégiscsak sikeres volt, hiszen az újabb kiűzetésnek elejét vette, mi több a létszámgyarapodást is lehetővé tette.⁴⁴ Hozzá kell tennünk, hogy 1840-ig csak korlátozott mértékben, ekkor a magyarországi zsidóság 7,5%-a lakott városokban, ráadásul ez utóbbiak körülbelül fele Pest-Budán.⁴⁵

Az országgyűlés által kiküldött bizottság törvényjavaslat-tervezetében a zsidóság jogainak bővítését művelődési, iskolázási lehetőségeik javításával, illetve ezzel együtt beilleszkedésük előmozdításával képzeli el. Azt szeretné tehát, hogy az addig fennálló és látványos kulturális különbségek a zsidóság és az ország egyéb lakosai között idővel elmosódjanak.⁴⁶ A feltételekhez kötött emancipáció a későbbiek során a magyarországi zsidóság jövőjével kapcsolatos vélemények egyik határozott csoportját alkotja majd, a reformkor politikusainak tekintélyes része a régi szokások elhagyását, a bezárkózás megszüntetését, általában véve a magyarosodást szabja az egyenjogúsítás feltételül.⁴⁷ A magyarországi zsidó közösségek erre az igényre alapvetően kétféle választ adhatnak: elfogadják és polgárosodnak, vagy továbbra is szigorúan ragaszkodnak az elkülönülést fenntartó hagyományokhoz. A „polgárisodás” és magyarosodás mellett állást foglaló értelmiségiek a régi szokások, korszerűtlen hagyományok reformálására szólítanak fel, aminek leghatékonyabb eszközt az iskolarendszer átalakításában s ezzel párhuzamosan, a hatékonyság elengedhetetlen feltételeként, a zsidó tanítóképző felállításában látták. A magyarosodás ügyét előmozdító pesti egyesület 1844-től olvasóteremmel és könyvtárral, magyar tanoda megnyitásával, felolvasások tartásával igyekezett megvalósítani célkitűzését. Ezt Diósy Márton egyesületi titkár a következőképpen fogalmazta meg:

„Lám! politikailag mi nem emancipálhatjuk magunkat, de társaságilag igen, sőt a szociális emancipáció egyedül mitőlünk függ. Ez legyen végcélunk; oda vigyük rokonainkat, hogy az okvetlen bekövetkezendő polgárrttatásunk ne nagylelkű alimizsnaként – ilyennek tekintetik még, fájdalom! az, minek megadását az örök igaz-

⁴⁴ A törvény egyébként e visszamenőleges hatályú rendzést ideiglenesnek tekintette, míg „ügyük és némely szabad királyi városnak rájuk vonatkozó privilégiumai egy országos bizottság által [...] tárgyalatnának”, és az országgyűlés ezek után másként nem rendelkezik majd (idézi Ventioner 1986: 93).

⁴⁵ Haraszi 1999: 131. 1787-ben csak 64 városban laktak zsidók, és a zsidó népesség 2,9%-át tették ki. Egyes városok, például Kassa és Nyíregyháza, 1840-ig nem engedték letelepedni őket.

⁴⁶ Gyurgyák 2001: 41.

⁴⁷ Katz 1995a: 174; Katzburg 1999: 42; Katz 2005: 32; Komoróczy 2012: 1030–1031, 1045.

ság, az emberiség, mint kivált maga a közhon jóléte, fennen követeli –, hanem kiérdemlett díjul adassék meg.”

Érdeemes idézni még egy mondat erejéig a folytatást is, ami a többségi társadalom szempontjából láttatja a magyarosodás kívánatos mivoltát:

„A magyar a németes zsidótól idegenkedett, féltette tőle nemzetiségét, s elzárta előtte köreit; a magyarul értő és érző zsidót, vagyis magyarzsidót – higgyétek el – szívesen fogadandja föl – amint már szívesen is fogadja föl – köreibe.”⁴⁸

Bloch Mór 1840-ben megjelent *Zsidó szózat a magyar néphez* című írásában az emancipáció szükségességét a zsidósággal kapcsolatos, annak sajátos foglalkozásszerkezetét lelki alkattal, vallással magyarázó előítéletek felszámolásával indokolja. Az előítélet szerinte a műveltebb zsidókat érinti a legérzékenyebben: „a míveltséggel ellenben becsületérvése felébredvén, a tiszteltetés vágya annál inkább sürgeti, mennél lehetetlenebb annak elérése”. A kézműipartól és a földműveléstől való ódzkodást külföldi példákkal cáfolja, a kedvezőtlen megítélés hivatkozási alapjaként szolgáló kereskedelmi tevékenységek, az elzárkózás az egyenjogúsítás következtében átalakuló, polgárosodó zsidóság előtt nyíló új lehetőségek, az érvényesülés egyéb útjai révén már nem szolgálhatnak ürügyként a zsidókkal kapcsolatos ellenséges állásfoglalásokhoz. Ugyanakkor, írja Bloch, ők is „[c]sak akkor hagynának fel teljességgel [...] egyoldalúságaik-, elkülönzésük- és csereberélésökkel, ha a társaságban az egyenlőség jogát éldelve, a keresztényben hontársokat, testvérüket szemlélhetnék”.⁴⁹ A reformkor polgárosodási és magyarosodási programjához fűzött remények egy harmonikusan működő érdem- és teljesítményelvű társadalom képét idézik fel, ahol a felekezeti, nemzetiségi ellentétek az igazságos polgári rendben oldódnak fel. Az idézett gondolatok ezzel együtt nemcsak jelzik a korszak törekvéseit, hanem az egyletekben és általában a közéletben hirdetett, illetve követett életvezetési elvek formájában megvalósulásra is törekuszenek, igaz csak korlátozottan, főként az értelmiségiek körében.

Míg a 18. század végéig ideérkező morvaországiak egy polgárosultabb, a kor európai viszonyaihoz igazodó csoportot alkottak, addig a keleti származásúak a nehezebben integrálható, hagyományaikhoz merevebben ragaszkodó, „középkorias” viszonyokkal jellemezhető társaságként mutatkoztak a kortársak előtt.⁵⁰ Ez a már korábban említett kulturális különbségekre utal, és az idő előrehaladtával azok felszámolását kívánja meg a politikai elit részéről az emancipáció előfeltételeként. Ennek az igénynek, ahogy korábban már utaltunk rá,

⁴⁸ Az idézet Diósy Márton 1848-ban, az *Első Magyar Zsidó Naptár és Évkönyv*ben megjelent Vezérszózatából való (idézi Kőbányai 2000: 117).

⁴⁹ Bloch Mór írása: Kőbányai 2000: 7–14. Az idézetek helye uo. 10–11.

⁵⁰ A két csoport különbségét és az utóbbiak beilleszkedési nehézségeit Szekfű a *Három nemzedék*-ben a magyarországi zsidóság egyik alapvető problémájának tartotta.

csak a magyarországi zsidóság egyik része igyekezett megfelelni, azok, akik a 19. század első felében megfogalmazott polgári átalakulás programjától helyzetük javulását várták. A gazdaság és a kultúra terén tapasztalható társadalmi integrációnak köszönhetően a reformkorban már jelentős számban szakadtak el a régi hagyományörző közösségektől és közeledtek a késő rendi társadalom modernizációs lehetőségeket rejtő szegmenseihez. Ez elsősorban a nagyobb városok lakosságára igaz, ahol az új, vállalkozó típusú kereskedőréteg és az értelmiségi réteg látványosan gyarapodó része közülük kerül ki. Ők szinte kivétel nélkül támogatják a zsidóság modernizációjának ügyét az egyenjogúság, a társadalmi integráció érdekében. A haladó törekvések, ahogy az egész magyarországi zsidóság központja is, a század első felében Pest lesz, ahol az 1840-es években sorra alakulnak a magyarosodást, a kézműipar előmozdítását célzó egyletek. A sikeres gazdasági integráció egy korai példájaként említhető a már eleve nem felekezeti alapokon szerveződő nagykereskedők testülete.⁵¹

A magyarországi zsidóság társadalmi szerkezete sajátos képet mutat. Ez főképp abban nyilvánul meg, hogy a kor rendi társadalmának széles talapzatát alkotó jobbágyparaszti réteg szinte teljesen hiányzik, nem túl jelentős a kézművesek aránya sem, annál nagyobb viszont a különböző ágazatokba sorolható kereskedők száma és aránya, a nagykereskedőktől a házalókig. Ennek okát sokan főleg társadalmi helyzetükben, jogállásukban találhatjuk meg: a zsidók, mivel a többségi társadalom által kijelölt korlátok erre kényszerítették őket, csak a rendi szerkezet által kitöltetlen területeket foglalhatták el megélhetésük biztosítására.⁵² Ez Magyarországon a kereskedelem és a pénzügyek területét jelentette, melyek a foglalkozások között a nemesi értékrend alapján felállított hierarchia szerint hivatászerűen úzve meglehetősen csekély presztízzsel bírtak. A reformkorban megfogalmazott polgárosodási program e foglalkozások elismerésével tulajdonképpen a zsidóság egy tekintélyes részének társadalmi integrációját jelentette volna. A hagyományos közösségekből való kiemelkedés másik útja, miként a rendi társadalom egyéb közrendű tagjai számára is, az iskoláztatáson keresztül vezetett. A zsidók „pallérozdásának” előmozdítása a kortársak számára egyet jelentett hagyományos iskolarendszerük modernizációjával. Ebben a reformkor végére jelentős eredményeket értek el, de a túlnyomó többséget még mindig a héderekben és a jesivákban képezték, tehát a hagyományos, felekezeti szempontokat előtérbe helyező reprodukció biztosításával. Ezekben az iskolákban ugyanis főként a Talmud és a régi szokások, a hagyományoknak megfelelő életvezetés tanulmányozása, elsajátítása volt a cél.⁵³ A kor színvonalának megfelelő, nyelveket, korszerű ismereteket (reáliákat) oktató intézmények száma még 1850-ben is mindössze 50 körül lehetett, melyek közül 8 Pesten működött.⁵⁴

⁵¹ Erre vonatkozóan: Büchler: 1901; Venetianer 1986: 135–147; Bácskai 1995: 18–19; Haraszti 1999: 151.

⁵² Karády 2000: 16–18; Silber 2005: 77.

⁵³ Erről bővebben: Felkai 1998.

⁵⁴ McCagg 1992: 100.

Ez a zsidóság körében mutatkozó rendkívül kedvező beiskolázási arányok körültekintőbb értelmezését teszi szükségessé, egyszersmind megerősíti a modernizáció szempontjából mintának tekintett pesti zsidóságról kialakított képet.⁵⁵

KIHÍVÁSOK ÉS VÁLASZOK

A 18. század második felétől Hacking dinamikus nominalizmuskonceptiója alapján a magyarországi zsidók meghatározása és válaszai a következőkben foglalkozhatók össze. A besorolás a vallási alapon szerveződő különálló néptől indul, amelyet a felvilágosult abszolútizmus az 1780-as évektől, majd a reformkori országgyűlések igyekeztek közelíteni az egyébként távolról sem homogén keresztény társadalomhoz a polgárosítás jegyében.⁵⁶ Ez a polgári átalakulás erősödő nemzeti érzésekkel, törekvésekkel jellemezhető programjában a zsidó vallású magyarok elképzeléséig terjedt, ami felvetette azt a lehetőséget, hogy a zsidóság népi különállását feladva a magyar polgári társadalom egyenjogú tagjaként csupán felekezeti kötődést jelentsen.

A reformkor politikai programja alapján a polgári átalakulást szorgalmazó liberális nemesség a rendi kötöttségek felszámolását sürgetve segítette elő a zsidók helyzetének javítását. A magyar nemesség gazdasági, társadalmi és politikai érdekei találtak ezen a téren.⁵⁷ Korábban láthattuk, hogy felekezet és nép sajátos összefonódása miatt a pusztá felekezeti kötődés nem magától értetődő megoldás, inkább kettős kötődést jelenthet.⁵⁸ 1848-ig, bár fontos lépések történtek ez irányba, az emancipáció nem valósult meg. A besorolást jogilag 1867-ben az egyenjogúsítás, majd 1895-től az izraelita vallás bevetté nyilvánítása alakította tovább. A 18. században kijelölt úton haladva a zsidóságot egyre inkább felekezetként igyekeztek meghatározni, bár az 1860-as évek végétől az ortodox csoportok működését is elismerte az államhatalom, annak ellenére, hogy ők tudatosan ellenszegültek a polgári integrációs törekvéseknek.⁵⁹ Maguk a besoroltak többféleképpen reagáltak a hatalmi adminisztráció működésére, a 18. század végétől többször folyamodtak helyzetük javításáért az uralkodóhoz, ez azonban inkább a későbbi neológ csoportokra volt jellemző, amelyek elfogadták a közeledést és a magyarosodást a jogokért és a szabadságért cserébe.⁶⁰ Az állami intézmények

⁵⁵ A pesti zsidóságról a korszakban: Bácskai 1995.

⁵⁶ Katz 1995a: 161–162; Komoróczy 2012: 866–868.

⁵⁷ Komoróczy 2012: 1024. Gazdasági szerepükről: Silber 2005 [1992].

⁵⁸ Connerton 1989; Karády 2000: 29; Yerushalmi 2000: 20.

⁵⁹ Amellett, hogy a 19. század végére körükben is tapasztalható a magyar nyelv térhódítása, sőt egyfajta elmagyarosodás is. Jacob Katz ortodox közösségben szocializálódva a 20. század elején az első világháború idején nemzeti érzelmeket táplált, amelyek a háború utáni zsidóellenes megmozdulások hatására változtak meg (Katz 1995b: 13, 27).

⁶⁰ A zsidók folyamodványai helyzetük javítása érdekében a 18. század végétől 1848-ig: 1790, 1807, 1826, 1840, 1847–1848 (Komoróczy 2015: 59–67, 72–77, 78–80, 184–188, 279–286).

a keresztény, nem keresztény különbségből kiindulva külön testként kezelték a zsidóságot, ami 1848-ig nem nagyon változott. Ez egyéb intézmények működésében is tetten érhető, noha a felvilágosult elképzelések szerint az integráció fontos színterei lennének, elegendő felidézni például a kaszinók és a zsidók ellentmondásos viszonyát.⁶¹ A pesti nagykereskedők testülete e tekintetben kivételnek számít.

A másokról alkotott kép kapcsán már említettük az etnikai csoportokra vonatkozó általánosító véleményeket, amelyek jelentős mértékben befolyásolták az ezekkel kapcsolatos tudást. A zsidókról a 19. századi kortársak tudni vélik, hogy dörzsöltek, haszonlesők, becstelének, piszkosak és műveletlenek, ugyanakkor intelligensek és műveltek is, hogy csak néhány gyakori jelzőt említsünk.⁶² A negatív vélemények az elkülönülésből kiindulva azt emelik ki, hogy a zsidóság saját törvényei alapján a keresztényekével összebékíthetetlen életmódot folytat, ezért nem integrálható, amire nem is törekszik, inkább kihasználná a többségi társadalmat a kereskedelem és a pénzügyek révén. Az elmaradottság és az idegenség, ami főleg a keletről érkező újabb tömegek esetében volt látványos, a beilleszkedési törekvések hiányát erősítette a kortársak szemében.⁶³ A zsidó társadalom hagyományos foglalkozásstruktúrájának átalakítása ennek megfelelően fontos szempontként szerepelt a polgárosító törekvésekben. Az egyoldalú kereskedőhajlandóságot, ahogy láttuk, általában a történelmi kényszerrel igyekeztek magyarázni, mondván, abból élnek, amiből lehet, amit engedélyeznek számukra.⁶⁴ A nép vagy felekezet kérdése a reformkori vitákban rendre előkerül. A zsidóság sorsán és lehetőségein vitázva a befogadó társadalom részéről a szakértői vélemények alapján három irányzat rajzolódott ki, a zsidóság pedig a befogadást szorgalmazó vagy elutasító válaszokat fogalmazott meg.⁶⁵

Az irányzatokat meghatározó három véleményt Eötvös József, Kossuth Lajos és Széchenyi István fogalmazta meg a 19. század első felében. Eötvös a zsidók helyzetének javítását célzó 1840-es törvényjavaslat felsőházi vitáiban foglalta össze érveit, melyek részletesebb változatát később a *Budapesti Szemle* is közölte. A feltétel nélküli emancipáció híveként azt az álláspontot képviseli, hogy a zsidók kárhóztatott egyoldalú foglalkozásstruktúráját és elkülönülését a kényszer, illetve a szabadság, a jogok hiánya szülte. Ha a helyzet megváltozik, akkor a zsidóság, mivel lehetőség nyílik számára bekapcsolódni a társadalmi életbe, közeledni fog a többiekhez. A zsidók helyzetét így jellemzi:

⁶¹ Silber 1992; Konrád 2014: 154, 165–167.

⁶² Hanák 1988: 101.

⁶³ Az integrációs nehézségek fokozódását a folyamatos bevándorlás miatt Katz is kiemeli: Katz 1995a: 228.

⁶⁴ Lásd például Eötvös József (1840) és Löw Lipót (1845) véleményét (Komoróczy 2015 [szerk.]: 196, 269–270).

⁶⁵ Katzburg 1999: 39–43; Komoróczy 2012: 1045–1050.

„Az örök zsidó nem képzelet; ő él és szenved. Menj a piacra, s hol a néphullámok legtömöttebbek, hol a zaj lehangosabb, ott áll ő, előtte az asztalon vagy földön kitérve koldusholmija, melyet nagy hangon, mintegy esdekelve ajánlgat; menj a puszta, s a csárdához közel, honnan víg hangok zengenek elédbe, görnyedve terhe alatt gázol a nehéz homokon át; menj akárhová e honnak egyik határától a másikig és fel fogod találni. [...] Gúnyolva mutat rá a gyermekcsapat, s az átmenő egy megvető tekintetet vet arra, kiből az utolsó nem vallaná hasonlóját. S ott áll magányosan annyi emberek között, elszigetelve egy előítélet által, melyet legyőznie nem lehet, százezre szerencsétlenebb, mintha rossz tettek által vesztene a közbecsülést, mert ő nem jobbulhat, véle született vétkét a kegyetlen világ meg nem bocsátja, s bármint ragaszkodjék az erényhez, bármint kövesse becsülete utait: szegény maradhat, de zsidó lenni meg nem szűnt. [...] Megvetve néz reá az átmenő, s e semmisítő tekintet felébreszté benne a zsidót; azaz mit annak nevezünk, a szívtelen idegent, ki senkivel rokonságot nem érez, a szerencsétlen fukart, ki, mert más célja nem maradt, csak nyereség után vágyódik, a szemtelen uzsorást, kinek becsülete nem vala, melyet veszthetne, s ki azért csak szívének forró kívánatát s nem az erkölcs szabályait követi tetteiben – az örök zsidót egyszóval, a jogtalant, a száműzöttet, azt, kit őseink minden emberi jogtól megfosztának, kit minden emberi jogra érdemtelennel hirdetünk.”⁶⁶

A megvetés, a jogfosztottság ábrázolása és a részvét felébresztése arra hívja fel a figyelmet, hogy a zsidók is emberek, ezért ugyanolyan jogokkal kell rendelkezniük, mint a többieknek. A meghatározás ebben az esetben a természetjogon alapuló érvelés szerint emberként, távlatilag egyenjogú polgárként tekinti a zsidókat. Eötvös a szabadság, egyenjogúság hiányát kárhoztatja az előítéletek és a zsidók természetes elzárkózása, reakciói miatt.

Széchenyi 1844-es felszólalásában, amelyet a városi kérdés vitájában fogalmazott meg, a zsidóságot rokonszenvre érdemes „szerencsétlen népfajként” határozta meg, de azt sem hallgatta el, hogy az emancipációt nemzeti szempontból közelíti meg és túlzásnak tartja.⁶⁷ „Mindelőtt áll előttem: hűség a fajtámhoz” – ami alatt a magyarságot értette, amelyre nézve a zsidók szabadságát kifejezetten veszélyesnek tartotta. Érveiben a zsidóság túlságosan nagy létszáma és ebből is következő integrálhatatlansága kap hangsúlyt, továbbá a vélt előnyök és várható következményeik, nyilván először gazdasági, majd társadalmi téren:

„Tehát annak, ki a nemzetiséget őszintén pártolja, lehetetlenség, hogy most oly elemnek, melynek több intelligenciája, több szorgalma van, a nemzetiség rovására kedvezéseket nyújtson. [...] holott én részemről az istennek minden teremtményét tisztelem, és bizonytalannal a zsidóságnak sem vagyok ellensége, sőt méltánylom előmenetelőket, és azt, mit a nemzetiség dolgában tettek [...], továbbá] azt szeretném,

⁶⁶ Eötvös József: *A zsidók emancipációja*. In: Komoróczy (szerk.) 2015: 190.

⁶⁷ Széchenyi István: Két felszólalás a főrendi házban. (Ezen szerencsétlen népfaj...) In: Komoróczy (szerk.) 2015: 258–260.

hogy e hazában minden ember, ki az isten képe van alkotva, egyenlő jogokkal bírjon [...], de] miután magyaroknak teremtett az alkotó, legyünk is azok, és legyünk tisztán magyarok.”⁶⁸

A probléma tehát számára elsősorban az, hogy „népfajként” olyan különbségeket lát a csoportok, végső soron ember és ember között, amelyek nem szüntethetők meg egykönnyen. Ez a besorolás inkább az esszencialista felfogást tükrözi és az elkülönülés természetesnek tekintett alapjaira utal.

Kossuth Lajos az 1840-es évek közepén a *Pesti Hírlap* hasábjain fejtette ki az emancipációval kapcsolatos nézeteit.⁶⁹ Különbséget tett politikai és társadalmi emancipáció között, az előbbit a jogok kiterjesztéseként, az utóbbit a társadalmi befogadás, beilleszkedés kérdéseként határozva meg. Miután megállapítja, hogy a politikai emancipáció ideje eljött ugyan, de az csak a kezdet, a társadalmi befogadás/beilleszkedés útja még hosszú és rögzös lehet, visszautasítja a zsidókat erkölcstelenséggel illető vádakát. A zsidóságot a következőképpen határozza meg: „azon szempontból indulunk ki, hogy a zsidóságot, hazánkban nem másnak, mint honunk összes lakosai oly töredékének kell tekinteni, mely a többiektől csak vallásos hitben különbözik. A zsidók eszerint hazánkban egy vallásfelekezet.” Elvileg, teszi hozzá, de valójában tudjuk, hogy többről van szó, hiszen maguk a zsidók is népként hivatkoznak és tekintenek magukra, annál is inkább, mert Mózes „nemcsak vallásalkotó volt, hanem polgári törvényhozó is [...]. Mózes vallása statusalkotmány, valóságos országlási rendszer, mégpedig theocratiai országlási rendszer.” A diaszpórában azonban megváltozott a helyzet: „A boldogtalan zsidónép hontalanná lévén, vallásának ezen szabályai elveszték politikai érvényüket, de mint dogmák, mint rituálék fennmaradtanak; és képezték a castai elzárkózást, mely a socialis egybeolvadást szintúgy gátolá, mint politikai elnyomattatásuk.” A megoldás Kossuth szerint az volna, ha francia mintára gyűlést tartanának, és közös megegyezéssel eltávolítanák azokat a szabályokat, amelyek „a polgárok többi osztályaivali egybeforrásuknak állja útját”.⁷⁰ Ez a definíció tehát (Széchenyihez hasonlóan) még népként határozza meg a zsidókat, de abban a reményben, hogy hamarosan egyszerű felekezetté válnak. Azt is megemlíti, hogy a zsidók iránti rokonszenv az 1840-es törvény óta csökkent, aminek a töretlen „népi” elkülönülés is alapja lehet. Az emancipáció feltétele a vallás és ennek nyomán az életvitel megváltoztatása.

A zsidó közösség részéről a reformpártiak egyik hazai vezéralakja, Löw Lipót nagykanizsai rabbi válaszolt, aki leszögezte, hogy a zsidóság politikai értelemben már nem nép, csupán vallásfelekezet:

⁶⁸ Vagyis a saját nemzetiségnek, legalábbis amíg kellőképpen meg nem erősödik, előnyt kell élveznie másokkal szemben (Széchenyi István: *Két felszólalás a főrendi házban* [Ezen szerencsétlen népfaj...] In: Komoróczy [szerk.] 2015: 258–260).

⁶⁹ Kossuth Lajos: *Zsidó-emancipatio*. In: Komoróczy (szerk.) 2015: 238–239.

⁷⁰ Kossuth Lajos: *Zsidó-emancipatio*. In: Komoróczy (szerk.) 2015: 238–239.

„Ha a zsidók származásuk – s hason eredetükre nézve népnek neveztetnek, az ellen semmi kifogás nem lehet, ha pedig azoknak különös népiség – vagy ha az ellenvetést szorosabban fejezzük ki – nemzetiség tulajdonítottik, az bizonyára félreértésen alapszik, s a legtagadhatatlanabb tapasztalással nyilvánosan ellenkezik.”⁷¹

Haza, nyelv, alkotmány, saját politikai élet vagy az ezekért való küzdelem – ez volna a nemzet ismérve, de a zsidóság láthatóan nem törekszik erre, tehát nem nemzet vagy nép, ahogy Kossuth értelmezte őket. Hozzáteszi, hogy valójában népi kultúrája sem nagyon van (néptánc, -zene, -viselet), ebből a szempontból a Magyarországon élő különböző kultúrájú népek között nem a zsidók különülnek el leginkább. A vallási előírások, ha egyszer megvalósul a törvény előtti egyenlőség, Löw szerint nem lesz akadály a polgárosodásnak és a további, már eddig is szép eredményeket hozó magyárosodásnak. A válasz tehát alapvetően felekezetként határozza meg a zsidóságot, amely a magyar nemzet egyenjogú tagja lehet.

A konzervatív zsidóság választát Szófér Mózes pozsonyi rabbi állásfoglalása jelzi. Az 1840-es évek vitáiba személyesen már nem kapcsolódhatott be, mert 1839-ben meghalt, de ismert és idézett véleményén keresztül, mint európai hírű konzervatív tekintély, nagyon is jelen volt. Az újítások ellenfeleként a németen és általában a jiddisen kívül más nyelv használatát elítélte. A filozófiát a felvilágosodás racionalitást középpontba állító törekvése miatt különösen veszélyesnek tartotta.⁷²

„Népünk elhajlói a Tóra minden egyes parancsát racionálisan meg akarják magyarázni. Ennek következtében egyszer csak el fog tűnni a Tóra, mert majd azt fogják mondani, hogy ha a magyarázat elveszti értelmét, akkor a parancsolattal sem történhet más.”⁷³

Az újítás és a racionális okoskodás tilalma a Tóra és a későbbi szabályok változatlan megőrzését célozta, ami egyben a zsidóság megmaradásának záloga is volt a konzervatívok szemében. Mindenfajta közeledés a keresztény társadalmakhoz és szellemi áramlataikhoz megengedhetetlen volt, mert főként a 18. századi zsidó felvilágosodás, a haszkala kibontakozása óta, az újítás, a változás veszélyével járt. Ennek jegyében az emancipációt is elutasították, mert megváltoztathatta a zsidóság zárt, hagyományörző közösség jellegét. Szófér Mózes unokája a pozsonyi zsidók nevében 1843-ban az uralkodót arról tájékoztatta, hogy a zsidók nem Magyarország, hanem Palesztina polgárai, jelezvén, hogy továbbra is szeretnének

⁷¹ Löw Lipót: *A zsidó-emancipatio ügyében*. In: Komoróczy 2015 (szerk.): 245.

⁷² Véleménye szerint az orvostudomány, a matematika és a geometria elfogadható a zsidók számára. Személyére és nézeteire vonatkozóan: Komoróczy 2012: 991–998.

⁷³ Idézi Komoróczy 2012: 994.

kimaradni az emancipációból és a polgárosodásból.⁷⁴ Ez a zsidóság bezárkózó, szigorú vallási előírásokon alapuló népként való meghatározásából fakadt.

A zsidóság az idézett véleményekhez képest valójában árnyaltabb képet mutat a 19. század első felében, de a két meghatározó pólust az újítók és a konzervatívok képviselik, a többiek leginkább ezek változataiként értelmezhetők. Ahogy Komoróczy Géza írja, a kihívások tükrében módosuló önmeghatározás a magát változatlanak tekintő ortodoxia, sőt ultraortodoxia irányzatát is újként mutatja, mert a diaszpóra története épp a folyamatos alkalmazkodásról és a rugalmasság jelentőségéről szólt.⁷⁵ A zsidó mivolt meghatározása saját hagyományuk alapján anyai leszármazás útján történik, de nem kizárt a betérés lehetősége sem.⁷⁶ A betérő azonban nemcsak vallást választ, hanem népet is. Hogy a vallás és a nép miként függ össze és mit is jelent pontosan, az láthatóan értelmezés kérdése is, ami dinamikus történelmi folyamatként tekintve teszi időben változó társadalmi valósággá vagy – Hacking fogalmai szerint – „emberi fajtvá” a zsidóságot.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Assmann, Jan 2004 [1999]: *A kulturális emlékezet*. Atlantisz, Budapest.
- Assmann, Jan 2010: Globalization, Universalism, and the Erosion of Cultural Memory. In: Assmann, Aleida – Conrad, Sebastian (eds): *Memory in a Global Age. Discourses, Practices, Trajectories*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 121–137.
- Bácskai Vera 1995: A pesti zsidóság a 19. század első felében. *Budapesti Negyed* (3.) 2. 5–21.
- Berman, Marshall 1988 [1982]: *All That Is Solid Melts Into Air. The Experience of Modernity*. Penguin Books, New York.
- Brubaker, Rogers – Cooper, Frederick 2000: Beyond Identity. *Theory and Society* (29.) 1. 1–47.
- Bruner, Jerome 2001: A gondolkodás két formája. In: László János – Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. Kijarat Kiadó, Budapest, 27–57.
- Büchler Sándor 1901: *A zsidók története Budapesten a legrégebb időkől 1867-ig*. Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat kiadványai, Budapest.
- Calhoun, Craig 2003: 'Belonging' in the Cosmopolitan Imaginary. *Ethnicities* (3.) 4. 531–553.
- Connerton, Paul 1989: *How Societies Remember*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Connerton, Paul 2009: *How Modernity Forgets*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Draaisma, Douwe 2014: *A felejtés könyve*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Felkai László 1998: *Zsidó iskolázás Magyarországon 1780–1990*. OPKM, Budapest.
- Gyurgyák János 2001: *A zsidókérdés Magyarországon*. Osiris Kiadó, Budapest.

⁷⁴ Komoróczy 2012: 1045.

⁷⁵ Komoróczy 2012: 1004.

⁷⁶ Komoróczy 2011: 159.

- Hacking, Ian 1995: The Looping Effects of Human Kinds. In: Sperber, Dan – Premack, David – Premack, Ann James (eds): *Causal Cognition: a Multidisciplinary Debate*. Oxford University Press, New York–Oxford, 351–383.
- Hacking, Ian 2002 [1986]: Making up People. In: uő: *Historical Ontology*. Harvard University Press, Cambridge MA, 99–114.
- Hacking, Ian 2007: Kinds of People: Moving Targets. *Proceedings of the British Academy* 151. 285–318.
- Halbwachs, Maurice 1994 [1925]: *Les cadres sociaux de la mémoire*. Albin Michel, Paris.
- Halbwachs, Maurice 1997 [1950]: *La mémoire collective*. Albin Michel, Paris.
- Hanák Péter 1988: A másokról alkotott kép. In: uő: *A kert és a műhely*. Gondolat, Budapest, 81–111.
- Haraszti György 1999: *Két világ határán*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest.
- Hutchinson, John – Smith, Anthony D. (eds) 1996: *Ethnicity*. Oxford University Press, Oxford–New York.
- Karáczy Viktor 1990: Egyenlőtlen elmagyarosodás, avagy hogyan vált Magyarország magyar nyelvű országgá? Történelmi-szociológiai vázlat. *Századvég* (6). 2. 5–38.
- Karáczy Viktor 2000: Zsidóság és modernizáció a történelmi Magyarországon. In: uő: *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867–1945)*. Replika Kör, Budapest, 7–38.
- Karáczy Viktor 2001: *Önazonosítás, sorsválasztás. A zsidó csoportazonosság történelmi alakváltozásai Magyarországon*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Katz, Jacob 1995a: *Kifelé a gettóból. A zsidó emancipáció évszázada 1770–1870*. MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest.
- Katz, Jacob 1995b: *With My Own Eyes. The Autobiography of an Historian*. Brandeis University Press, Hanover–London.
- Katz, Jacob 2005: A magyar zsidóság kivételessége. In: Varga László (szerk.): *Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon. Siker és válság*. Pannonica Kiadó – Habsburg Történeti Intézet, Budapest, 31–39.
- Katzburg, Nathaniel 1999: *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon*. MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris Kiadó, Budapest.
- Keszey András 2015: *Emlékek formájában. Egyéni, társadalmi és kulturális hatások a múlt felidézésében*. L'Harmattan, Budapest.
- Komoróczy Géza 2011: Zsidó nép, zsidó nemzet, zsidó nemzetiség. In: uő: *Meddig él egy nemzet. A nemzet történeti látószöge*. Kalligram, Pozsony, 154–188.
- Komoróczy Géza 2012: *A zsidók története Magyarországon I. A középkortól 1849-ig*. Kalligram, Pozsony.
- Komoróczy Géza (szerk.) 2015: *Zsidók a magyar társadalomban. Írások az együttélésekről, a feszültségekről és az értékekről 1790–2012. I. rész*. Kalligram, Pozsony.
- Konrád Miklós 2014: *Zsidóságon innen és túl. Zsidók vallásváltása Magyarországon a reformkortól az első világháborúig*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest.
- Kőbányai János (szerk.) 2000: *Zsidó reformkor*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest.
- Kövér György 1998: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris Kiadó, Budapest, 11–165.
- Marczali Henrik 1885: *Magyarország története II. József korában*. Budapest.

- McCagg, William 1992: *Zsidóság a Habsburg birodalomban, 1670–1918*. Cserépfalvi, Budapest.
- Pataki Ferenc 2001: *Élettörténet és identitás*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Ricœur, Paul 2004 [2000]: *Memory, History, Forgetting*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Schacter, Daniel L. 1998: *Emlékeink nyomában. Az agy, az elme és a múlt*. Háttér Kiadó, Budapest.
- Silber, Michael K. 1992: A zsidók társadalmi befogadása Magyarországon a reformkorban: a „kaszinók”. *Századok* (126.) 1. 113–141.
- Silber, Michael K. 2005: Zsidó kisebbség egy elmaradott gazdaságban. In: Varga László (szerk.): *Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon. Siker és válság*. Pannonica Kiadó–Habsburg Történelmi Intézet, Budapest, 73–92.
- Smith, Anthony D. 2004: A nemzetek eredete. In: Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek*. Rejtjel Kiadó, Budapest, 204–229.
- Somers, Margaret 1994: The Narrative Constitution of Identity: A Relational and Network Approach. *Theory and Society* (23.) 5. 605–649.
- Szabó István 1990 [1941]: *A magyarság életrajza*. (A Magyar Történelmi Társulat Könyvei 8; Az Akadémiai Kiadó Reprint Sorozata.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szekfü Gyula 1989 [1934]: *Három nemzedék és ami utána következik*. ÁKV – Maecenas, Budapest.
- Tóth Zoltán 1996: A rendi norma folytonossága és a polgári átalakulás. In: Orosz István–Für Lajos–Romány Pál (szerk.): *Magyarország agrártörténete. Agrártörténelmi tanulmányok*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 141–172.
- Yerushalmi, Yosef Hayim 2000: *Záchor. Zsidó történelem és zsidó emlékezet*. Osiris Kiadó–ORZSE, Budapest.
- Venetianer Lajos 1986: *A magyar zsidóság története*. (Az 1922-es kiadás bevezető fejezettel bővített változata.) Könyvértékesítő és Könyvtárellátó Vállalat, Budapest.
- Virág István 1935: *A zsidók jogállása Magyarországon 1657–1780*. Sárkány Nyomda, Budapest.